

lerden 15.000 kadarı Türkiye'nin Şemdinli ve Yüksekova bölgelerine yerleştirildi; 7000 kadarı da İran'a sığındı. Bu olayları protesto amacıyla İstanbul'da Irak başkonsolosluğu önünde düzenlenen gösterilerde otomatik silâhlarla içeriden açılan ateş sonucu iki kişi hayatını kaybetti.

Körfez Savaşı'ndan sonra 36. paralelin kuzeyinde Çekiç Güç tarafından oluşturulan güvenlik bölgesindeki Türkler'in durumlarını iyileştirmeye yönelik herhangi bir gelişme görülmediği gibi diğer bölgelerde kalanlara yönelik baskılar da devam etti. Bu durum, son yıllarda Iraklı Türkler'in yoğun bir şekilde ve kaçak yollarla Türkiye'ye ve Batı'ya göç etmelerine sebep oldu.

BİBLİYOGRAFYA :

Ahbârûd-devleti's-Selcûkiyye (Lugal); Bûndârî, *Zübdetü'n-Nusra* (Burslan); *Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudud Meselesi* (haz. Dışişleri Bakanlığı), Ankara 1341 (1946); Abbas el-Azzâvî, *'Aşâ'irü'l-'Irâk*, Bağdad 1954; a.mlf., "Âlû Bektîkin-Muzafferüddîn Kökbörü ev emâretü Erbil fi 'ahdihim (522 h.-630 h.)", *MMİÂDm.*, XXI/3 (1946), s. 404-418; XXI/4 (1946), s. 515-529; XXII/1 (1947), s. 55-64; XXII/2 (1947), s. 138-149; XXII/3 (1947), s. 223-231; Saîd ed-Dîvecî, *al-Mevşîl fi'l-'ahdi'l-Atâbekî*, Bağdad 1958; Şâkir Sâbir Zâbî, *Mücezz Târîhu't-Türkmen fi'l-'Irâk*, Bağdad 1961, I; a.mlf., *Kerkük'te İctimai Hayat-Folklor*, Bağdad 1962; M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963; Hüseyin Emîn, *Târîhu'l-'Irâk fi'l-'aşri's-Selcûkî*, Bağdad 1385/1965; Faruk Sümer, *Karakoyunlular*, Ankara 1967, I; a.mlf., *Oğuzlar: Türkmenler*, İstanbul 1980; a.mlf., "Irak Türklerinin Tarihine Kısa Bir Bakış", *TY*, 4. seri: sy. 255 (1959), s. 9-11; İbrâhim Dakûkî, *Irak Türkmenleri*, Ankara 1970; Hüseyin Ali Dakûkî, *Kuzey Irak'ta Atabegler Hakimiyeti*, İstanbul 1975; Necmettin Esin, "Irak Türkleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s.1125; Enver Yakuboğlu, *Irak Türkleri*, İstanbul 1976; Muhsin M. Hüseyin, *Erbil fi'l-'ahdi'l-Atâbekî*, Bağdad 1976; Mim Kemal Öke, *Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926)*, İstanbul 1977; Abdülğani Melîh, *Târîhu'l-'hareketi'd-demokratiyye fi'l-'Irâk*, Beyrut 1980; Abdünnaim M. Hasaneyn, *İrân ve'l-'Irâk fi'l-'aşri's-Selcûkî*, Beyrut 1982; el-'Irâk fi'l-târîh (haz. Sâlih Ahmed Ali), Bağdad 1983; Kemal Melek, *İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu (1890-1926)*, İstanbul 1983; Suphi Sa-atçı, *Kerkük Çocuk Folkloru*, İstanbul 1984; a.mlf., *Kerkük Kenti ve Ev Mimarisi* (doktora tezi, 1993), İTÜ Mimarlık Fakültesi; a.mlf., *Irak'ta Türk Varlığı*, İstanbul 1996; Kadir Mısıroğlu, *Musul Meselesi ve Irak Türkleri*, İstanbul 1985; Mehmet Atalar, *Irak Türkleri* (yüksek lisans tezi, 1986), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Gazanfer Paşayev, *Kerkük Folkloru Antologiyası*, Bakü 1987; a.mlf., *Irak Türkmen Folkloru*, Bakü 1992; Nefi Demirci, *Dünden Bugüne Kerkük (Kerkük'ün Siyasi Tarihi)*, İstanbul 1990; Seyyid Abdülazîz Sâlim, *el-'İrâkiyyûn fi Mısr fi'l-karîni's-sâbi' el-hicrî*, İskenderiye 1991; Ergat Hürmüzlü, *Irak Türkmenleri*, İstanbul 1991; Fazıl Demirci, *Irak Türklerinin Dünü-Bugünü*, An-

kara 1991; Bülent Demirbaş, *Musul Kerkük Olayı ve Osmanlı Devletinde Kuveyt Sorunu*, İstanbul 1991; Şevket Koçoş, *Irak Türkleri*, İstanbul 1991; a.mlf., *Irak Türkleri ve Türk-Irak İlişkileri: 1932-1963*, İstanbul 1991; Abdüsselâm Uluçam, *Irak'ta Türk Kültür Varlığı*, Ankara 1991; *Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları), Ankara 1993; Cevanşir Hıdırov, *Irak Türkmenleri*, Bakü 1993; *Irak Türkleri Bibliyografyası* (nşr. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü), Ankara 1994; Ekrem Pamukçu, *Bağdat'ta İlk Türkler*, Ankara 1994; Ahmet Doğan, *Kuzey Irak'ta Karşılaştırmalı Türk Halk İnançları*, Ankara 1995; Ertuğrul Zekai Ökte, "Dış Türkler ve Kerkük Türkleri", *BTDD*, sy. 38 (1970), s. 2-3; Nazmi Sevgen, "Kerkük Türkleri", a.e., sy. 38 (1970), s. 8-12; sy. 39 (1970), s. 13-16; sy. 40 (1971), s. 24-27; Coşkun Alptekin, "Erbil'de Bir Türk Beyliği-Beyteginliler", *MİTAD*, sy. 3 (1988), s. 1-10; "Begteginliler", *İA*, II, 449-450; M. Streck, "İrbil", a.e., V/2, s.1055; İbrahim Kafesoğlu, "Kök-Börü", a.e., VI, 890 vd.; H. Fuchs, "Mevlid", a.e., VIII, 172-173; Cl. Cahen, "Begteginids", *EJ²* (İng.), I, 1160-1161; D. Sourdel, "İrbil", a.e., IV, 76-77.

DİA

IV. KÜLTÜR ve MEDENİYET

Irak'ın fethinden sonra Hz. Ömer bölgenin İslâmlaşması için bazı tedbirler aldı. Basra ve Kûfe şehirlerinin kurulmasından sonra bu şehirlere yerleştirilen sahâbiler, bir taraftan bölgenin İslâmlaşma sürecini hızlandırırken diğer taraftan ilim ve kültür hayatının gelişmesine katkıda bulundular. Sahâbe ve tâbiîn döneminde Irak'ta başlatılan Kur'an ve Sünnet'e dayalı dinî bilginin re'y ve ichtihadla zenginleştirilmesi gayretleri, II. (VIII.) yüzyılın ortalarında bilhassa Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin çabaları sonucunda sistemleşerek bir ekol haline geldi (bk. EHL-i RE'Y). Kur'an-ı Kerîm ve hadisin inceliklerini kavramak amacıyla başlayan dil ve edebiyat çalışmaları zamanla müstakil bir dal haline aldı; kısa bir süre sonra da Basriyyûn ve Kûfiyyûn ekolleri ortaya çıktı. Abbâsîler'in iktidara gelişi ve Bağdat'ın kuruluşu ile Irak İslâm dünyasının en önemli ilim ve kültür muhiti oldu. Halife ve devlet adamları tarafından da desteklenen ilmi faaliyetler neticesinde Bağdat âlimlerin akın ettiği, kitapçı ve kâğıtçı dükkanlarının sayısının arttığı, ilim ve münazara meclislerinin sıkça görüldüğü bir yer oldu. Beytülhikme merkezli tercüme faaliyetlerinin yanı sıra çeşitli ilim dallarında birçok eser telif edildi.

Dinî ve tasavvufî hayat alanında da Basra zühd ekolünün temsilcisi Râbia el-Adeviyye başta olmak üzere Ma'rûf-i Kerhî, Cüneyd-i Bağdâdî, Ebû'l-Hüseyin en-Nûrî, Ebû Saîd el-Harrâz ve Şiblî gibi önemli

şahsiyetler Irak bölgesinde yaşamışlardır. Bunların telif ettiği eserlerle kendilerine nisbet edilen tarikatlar, tekke ve zâviye gibi müesseseler Irak'ın ilmî ve dinî hayatının canlılığına önemli katkılarda bulunmuştur (bk. BAĞDAT; BASRA; KÜFE).

1. Edebiyat. Irak İslâm sanatının hemen her dalında olduğu gibi edebiyatında da Sumerler'le başlayıp Keldânîler'le doruğa çıkan ve daha sonra Med-Pers döneminde İran, İskender-Selevkos döneminde Grek kültürlerinden katkılar alan eski Mezopotamya edebiyatının etkisi hissedilir. Câhiliye döneminde özellikle Gassânîler ve Lahmîler bu edebiyatı daha da geliştirmişler ve neticede Mezopotamya'nın kuzeyinde Erbil, Musul, Sincar ve Cizre, güneyinde Hîre gibi kültür ve edebiyat merkezleri oluşturmuşlardır. Hîre Kralı Amr şair ve ediplerin baş vurduğu bir otoriteydi. Çünkü kendisi de güçlü bir edipti ve ülkesindeki şairler gerek atışmalarında gerekse taşlamalarında onu hakem yaparlardı.

İslâmî dönemde Kur'an'ın etkisi dil ve edebiyat alanında da kendini göstermiş, şairler şiirlerinde, hatipler hitabelerinde, edipler eserlerinde ondaki edebî sanatlarla üslûp özelliklerinden etkilenmişlerdir. İslâm'ın ilk yıllarında ve dört halife devrinde şiir yine önemini korumakla birlikte Câhiliye devrindeki gücünü, şairler de eski nüfuzlarını yitirmişlerdir. Hz. Ömer, Müslümanlığı korumak amacıyla Câhiliye devrini hatırlatan bütün şiir çeşitlerini yasaklamış, hatta şair Hutay'e'yi, buna uymadığı için hapse attırılmıştır. Hilâfet merkezini Medine'den Kûfe'ye taşıyan ve burayı ikinci ilim merkezi haline getiren Hz. Ali de Câhiliye tarzı şiirin dilde dolaşmasını tasvip etmediğinden Ferezdak'ın babası Gâlib'e, oğlunu şiir yerine Kur'an öğrenmeye yönlendirmesini tavsiye etmiştir.

Başta Muâviye olmak üzere Emevî halifeleri Hulefâ-yi Râşidîn'in tam aksine şiir söylemeyi teşvik ve şairleri himaye ederek halkı yeniden edebiyata yönlendirmişlerdir. Belâgatıyla ünlü Irak Valisi Haccâc, hutbelerinde Kur'an âyetlerinden çok Câhiliye şiirlerinden örnekler veriyordu. Emevîler döneminde yeniden körüklenen Câhiliye devri kabilecilik taassubu "nekâiz" (atışmalar) adı verilen yeni bir hiciv türünün doğmasına yol açmıştır. Çoğunlukla halife ve valilerin nezaretinde ve büyük bir dinleyici kitlesinin huzurunda bir festival havası içinde irticâlen söylenen karşılıklı yergilerle gerçekleşen bu atışmaların en güçlü şairleri Cerîr ile Ferez-

dak'tır. Aralarındaki atışmalar yarım asra yakın sürmüş olan bu iki şairin birbirlerine karşı söyledikleri yergi şiirleri o günkü Irak edebiyatına damgasını vurmuştu. Genellikle edebî bir etkinlik ve şenlik havasında geçmesine rağmen zaman zaman şiddetlenerek Basra'daki içtimâî hayatı sarsacak derecede tehlikeli bir durum almış, sonuçta Basra Valisi Abdullah b. Hâris el-Hâşimî tarafından bu şairlerin şehirden uzaklaştırılmasına sebep olmuştur. Şairler arasında süren bu edebî rekabete ve Irak'ta canlandırılmak istenen Câhiliye şiirine rağmen İslâm ruhu fikir ve edebiyat dünyasına hâkimdi.

Iraklı ünlü şairler Cerîr b. Atıyye, Ferez-dak ve Zürrumme, bedevîlerin övüncü olan şiir dilindeki nâdir kelimelerle yeni bir tarzda derin duygulu kasideler yazmışlardı. "Garîb" adı verilen bu tür şiirin belki de en iyi temsilcisi, Suriye'den Irak'a göç eden ve Kûfe'ye yerleşen Hâricî şairlerinin çoğu siyasîdir; ancak İslâm'ın ruhunu okşamaları, incelik, özlem ve cesaret dolu olmalarıyla dikkat çeker. Yine bu alanda büyük üne kavuşan Iraklı Şîî şair Kümeýt el-Esedî önce Ehl-i beyt'i savunup iktidardaki Emevîler'i yermiş, daha sonra bu davasından vaz geçerek ömrünün son deminde Şiîliğe sırt çevirip Emevîler'i methetmişti.

Bu dönemde hâfız sahâbîlerin zamanla azalması, hâfızası zayıflayanların bazı kelimeleri yanlış hatırlamaları, işitme yoluyla öğretime her zaman imkân bulunamaması ve fetihler sonucunda sayısı artan başka ırklara mensup müslümanların, hatta yerli Araplar'ın çeşitli dil hataları yapmaları gibi sebeplerle meydana gelen yanlış okumaları ortadan kaldırmak için Kur'an yazısına hareke sistemi getirildi. Muhtemelen Irak Valisi Ziyâd b. Ebîh tarafından görevlendirilen âlim, edip ve şair Ebû'l-Esved ed-Düelî'nin "naktü'l-mushaf" denilen çalışmasıyla hem Kur'an-ı Kerîm hatasız okunur hale geldi hem de nahiv ilminin temelleri atıldı. Basra'da dilcilerin ikinci neslinin yetişmesiyle nahvin ilmî bir sistem olarak teşekkül ettiği görülür. Abdullah b. Ebû İshak el-Hadramî ile İsa b. Ömer es-Sekafî, meslektaşları Ebû Amr b. Alâ'nın da katkısıyla belli başlı gramer kurallarını tesbit etmiş, nahiv ilmini geniş bir uygulamaya çerçevesi içinde ortaya koymuşlardı. Böylece Irak'ta, henüz başka bölgelerde dil araştırmalarının yok denecek kadar az olduğu bu dönemde özel fıkıh ekolünün kurulması gibi dil fıkıhı da gelişme-

ye başlamıştı. Ünlü dilci Hafîl b. Ahmed, Arap dilinin genişletilmesini kıyasa dayanarak sistematik bir şekilde yürütmüş, gramer çalışmaları yapmış ve daha önce Ebû'l-Esved ed-Düelî'nin başlattığı yazının ıslahı çalışmalarını ilerleterek hareke sistemini ve diğer okutma işaretlerini bugünkü şekillerine kavuşturmuştur.

Irak'ta Emevîler devrinin sonlarına doğru "ehlü'l-Arabiyye" denilen Arapça uzmanlarının yanı sıra muhaddisler, kurrâ, şairler ve hikâyeciler de çoğalmıştı. Ansiklopedik öğretimin oluşum çağı sayılan bu devrede özellikle nahiv, Kur'an ilimleri ve şiir alanlarında yüksek bir mertebeye ulaşan Ebû Amr b. Alâ gibi âlimlerin sayesinde çeşitli edebiyat çalışmaları kadar ilmî araştırmalar da ileri bir seviyeye varmıştı. Bu dönemde din âlimleriyle edip ve şairler arasında düşmanlıkların yaşandığı da görülür. Meselâ Basra'da kurulan "Ehlü'l-adl ve't-tevhîd" adlı Mu'tezile ekolünün şeyhi ünlü kelimci Vâsıl b. Atâ'yı hicveden Beşşâr b. Bürd gibi büyük bir şair, genel ahlâka aykırı ve gençliği kötü yola saptıran müstehcen şiirler yazmakla suçlanarak bir süre şehirden sürülmüştü.

Abbâsî döneminin başlarında yeni başşehir olarak Bağdat'ın kurulması ve Emevî saltanatına son verilirken büyük yardımları görülen İranlılar'la Türkler'in buraya iskân edilmeleri, kısa süre sonra da halkın Arap, Fars, Türk, Rum, Süryânî ve Berberîler'den oluşan kozmopolit bir toplum haline gelmesi, Irak için olumlu ve olumsuz tarafları bulunan büyük bir yenilik teşkil etmişti. İnanç özgürlüğünün, fikir ve ilme verilen önemin artması, Doğu ve Batı kültürlerinin kaynaşması sonucu çeşitli fikir ekollerinin ortaya çıkması öğretim faaliyetlerini genişletmiş ve tercüme hareketini meydana getirmişti. Dolayısıyla Irak kültürü yeni kelimelere, değişik edebî üslûp, düşünce ve bilimlere kavuşurken gelişen felsefeyle kaynaşarak kaynakları zenginleşen kelâm ilmi sistematik bir ilim halini almıştı. Mezheplerin ileri gelen âlimleri düşüncelerini mantık ve felsefe yoluyla geliştirmeye çalışmış, tasavvuf akımları yayılmış ve bu arada çeşitli ehl-i bid'at tarikatları türemişti. Ancak ilmî ve fikrî ilerlemelere karşılık ahlâk seviyesi gittikçe düşmüş ve bu gayri mütecânis toplumun daha da kötü bir duruma varmasında şairleri mal ve makamla taltif edip nedim haline getiren halife ve emirlerin büyük rolü olmuştu. Buna rağmen ilk Abbâsî halifeleri dine önem vererek aşırı cereyanlara göz yummamış

ve daha önce Emevîler'ce Basra'dan sürülen Beşşâr b. Bürd ile Sâlih b. Abdülkuddûs, İbnü'l-Mukaffa' gibi birçok ünlü şair ve yazar küfür ve ilhad suçlamasıyla öldürülmüştür.

Çeşitli medeniyetlerin kaynaşmasından meydana gelen yeni kültür çevresi edebiyatı da büyük ölçüde etkilemişti. O devirde özgün bir dil ve biçim kazanan Irak edebiyatı üç ana kaynaktan besleniyordu. Bunlar, daha çok Kur'an dili ile İslâmî ve edebî ilimleri içine alan Arap kültürü başta olmak üzere İskender'in Doğu'ya taşıdığı Grek kültürüyle Mezopotamya, İran ve Hint kültürlerinin kaynaşarak oluşturdukları Doğu Helenizmi ile tercüme faaliyetleriydi. Abbâsî halifelerinin, özellikle Me'mûn'un desteğiyle olumlu meyveler veren tercüme hareketi, Irak'ın zengin kültürüne şark edebiyatından daha önce bilinmeyen akımlar, Grek ilimlerinden de yeni anlamlar ve ilmî üslûp kazandırmıştı. Grek felsefesiyle bilimlerinin yayılması sonucunda İslâm ilm-i kelâmî felsefeye kaynaşarak düzene girmiş, Arap grameri Aristo mantığı ile Yunan felsefesinin etkisinde kalmış, böylece önü açılan Irak kültürü Arap düşüncesinde çeşitli fikir cereyanları ortaya çıkarmıştı.

Abbâsî dönemi Irak edebiyatı, geçirdiği aşamalar ve tarihî gelişim göz önüne alınarak şu safhalara ayrılmaktadır: **Yenilik Dönemi.** Özellikle Bağdat halkının yaşantısını yansıtan bu edebiyat daha çok halkın yeni dünya görüşünü, düşünce ve duygularını, saray hayatını, eğlence ve av tutkularını işliyordu. Şiirde "hâfif" vezniyle ve bedîî sanatlarla süslenmiş edalı, zarif ve açık bir anlatım tarzı benimsenmiş; siyaset, kahramanlık, platonik aşk konuları terkedilerek felsefeye, sûfizme, öğreticiliğe, avcılığa, şarap ve cismanî aşka ilgi gösterilmişti. Farklı konularda geliştirilen nesir örneklerinin mihenk taşı ise risâlelerdi. Bu edebiyatın başını çekenler hiciv ve gazel şiirleriyle tanınan Beşşâr b. Bürd, eğlence ve şarap meclislerini, bohem hayatını işleyen şiirlerde Ebû Nûvâs, zühd ve hikemiyat şiirlerinde Ebû'l-Atâhiye, tercümede *Kelîle ve Dimne*'yi Farsça'dan Arapça'ya çeviren İbnü'l-Mukaffa' ve risâlelerde Ahmed b. Yûsuf, Sehl b. Hârûn ve Amr b. Mes'ade idi. Bu dönemde nahiv konuları üzerinde ise Basra ve Kûfe dilcileri ihtilâfa düşmüşler, sonuçta adlarını oturdıkları şehirlerden alan iki ekol oluşturmuşlardı (bk. BASRİY-YÛN; KÛFİYÛN).

Karşıt Edebiyat Dönemi. III. (IX.) yüzyılın başlarında ortaya çıkan ve birinci saf-

hayı reddetmeyen, ancak ona kafa tutan bu ikinci safhanın önemli özelliği, ediplerin edebî ilimlerde eski Arap kültürüne dönük olmakla birlikte Irak'a has Arap kaynaklı bir üslûp ortaya koymaya çalışmış olmalarıdır. Bu safha şiirlerinde Câhiliye şiirinin saydamlığı hissedilmekte ve eski Arap edebiyatı terimleriyle bedevî şiiri örneklerine rastlanmaktadır. Bu dönem şairlerinin başında, hayatının çoğunu Bağdat ve Musul saraylarında geçiren ve lirik şiirleriyle bu şehirlerdeki aristokrat mutlu azınlığın hayatını anlatan Ebû Temmâm gelir; onu yine bir saray şairi olan Buhtûrî ve pastoral şiirleriyle ünlü İbnü'r-Rûmî takip eder. Bu çağın en ünlü simalarından biri de Halife Mu'tez-Billâh'ın İbnü'l-Mu'tez lakabıyla tanınan oğlu Abdullah b. Mu'tez'dir. Bohem hayatı yaşayan ve zamanını av ve eğlenceyle geçiren şair bu yaşantısına uygun şiirler yazmış, öldürülmesinden önceki son gününde de halifelik yapmıştı. Diğer bir ünlü şair de Abbâsî halifelerinin dahi hicvinden kurtulamadığı Di'bîl el-Huzâfî'dir.

Irak edebiyat ve düşünce tarihinin en verimli dönemi sayılan bu safhada gerçekleştirilen tercüme hareketi, ileride bütün dünyayı etkileyecek olan Ortaçağ İslâm ilim ve fikir hayatının temelini teşkil eder. Huneyn b. İshak, Buhtîşû', Nevbaht ve Mâserceveyh oğullarıyla Sâbit b. Kurre ve oğlu Sinân b. Sâbit gibi ünlü mütercimler Grekçe, Latince, Süryânice, Pehlevîce ve Hintçe'den yaptıkları tercümelerle tıp, fizik, kimya, botanik, matematik, astronomi, felsefe, mantık, müzik, edebiyat ve siyaset alanlarındaki ünlü eserleri Arap diline kazandırmışlardır. Bunun sonucunda tanınan yeni bilimler ve dolayısıyla açılan yeni ufuklar müslüman münavevleri çok yönlü düşünceye yöneltti. İslâm medeniyeti çerçevesinde ilk ansiklopedik eserleri yazan Iraklı bilgin Câhiz oldu (ö. 255/869). Onun açık ifadeli kolay anlatım tarzı ve Aristo düşüncesini Câhiliye şiirine, felsefeyi edebiyata katarak geliştirdiği yeni üslûp ve bu üslûpla kaleme aldığı eserler kendisinden sonrakileri derinden etkilemiştir. İbn Kuteybe 'Uyûnû'l-aḥbâr, Müberred el-Kâmil fi'l-luḡa ve'l-edeḥ, İbn Abdürabbih el-İḡdû'l-ferid, Ebû'l-Ferec el-İsfahânî el-Eḡānî ve Seâlibî Yetîmetü'd-dehr adlı eserlerinde onu taklit etmişlerdir. Bu çağda İslâm dünyasının din, dil, edebiyat ve edebî eleştiri alanlarındaki ünlü simaları da Irak'ta toplanmıştı. Bunların başında el-Aşma'îyyât adlı antolojinin yazarı Asmaî,

Arap şiirine "habeb" (mütedârek) bahrini eklediği söylenen Ahfeş el-Evsat, Arap edebiyatı tarihinde ilk kitap sayılan *Ṭabaḳātü's-su'arâ*'nın yazarı İbn Sellâm el-Cumahî, *Kitâbü'l-Muvâzene beyne't-Ṭâ'îyyeyn* adlı eseriyle Arap şiirini inceleyip eleştiren Hasan b. Bişr el-Âmidî, Arap edebiyatında edebî tenkidin temel kaynakları sayılan *Naḳdû's-şi'r* ve *Naḳdû'n-neşr* adlı kitapların yazarı Kudâme b. Ca'fer, nesir ve nazım sanatlarını inceleyen *Kitâbü's-Şinâ'ateyn* kitabının yazarı Ebû Hilâl el-Askerî gelmektedir.

Bunalım Dönemi. IV. (X.) yüzyılın başlarından Abbâsîler devrinin sonuna kadar devam etmiş olan, yeterince değişim ve ilerleme sağlayamayan istikrarsız safhadır. IX. yüzyılın sonlarına doğru doruk noktasına ulaşan Irak edebiyatı, X. yüzyılın başlarından ortaya çıkan sosyal değişikliklerden etkilenerek yavaş yavaş hüviyetini kaybetmeye başlamış, özellikle Arap şiiri bâdiye ve sahranın huzur ve saydamlığından Bağdat, Sâmerâ, Kûfe, Basra, Musul ve Erbil gibi kargaşa içindeki gürültülü hayatına; edebiyat, felsefe ve siyaset meclislerinden işret meclislerine taşındığından eski asaletini kaybetmiş ve gitgide sanat değeri pek yüksek olmayan bir çeşit şehvî şiir haline gelmişti. Ancak tercüme yoluyla edebiyata kazandırılan nesir türü eserlerde seçilmiş kelimelerle ve ince bir anlatım tarzıyla karışılmaktadır. Ayrıca bu çalışmalarda önsözlere geniş yer verilmiş ve ayrıntılara özen gösterilmiştir. Bu devirde adını duyuran şairlerin en önemlileri öğretici-felsefî ve hamâsî şiirleriyle şöhret yapan Mütenebbî, kahramanlık, aşk ve hasret şiirleri terennüm eden Hamdânîler'den Ebû Firâs el-Hamdânî, tasavvuf, hikmet ve belâgat dolu şiirlerinde bedâvet ruhuyla medeniyet ruhunu bir araya getiren ünlü dil bilgini ve fakih Şerîf er-Radî ve gazelleriyle tanınan Mihyâr ed-Deylemî'dir.

Irak edebiyatında ortak fikirlere sahip beş Basralı filozof ve ilim adamının kurduğu İhvân-ı Safâ ekolünün çok önemli bir yeri vardır. X. yüzyılın ikinci yarısında Basra'da kurulan ve gizli siyasî amaçlar güden bu ekol dünya çapında bir fikir cereyanı başlatmış ve özellikle Irak, genellikle de Arap edebiyatını bugüne kadar etkilemiştir. İhvân-ı Safâ'nın çeşitli İslâmî ilimlerle müsbet ilimler, dil, felsefe, mantık vb. alanlarda kaleme aldığı elli iki risâle değerli bir ansiklopedi mahiyetindedir.

Türkler XI. yüzyıldan itibaren batıya doğru ilerlerken İslâm âleminin her ta-

rafından Bağdat'a yönelen edebiyatçı ve ilim adamları burayı Ortaçağ'ın en ünlü ilim ve kültür merkezi haline getirmişlerdi. Fârâbî ve İbn Sînâ gibi bilginler Bağdat'ta kaldıkları gibi Gazzâlî Nizâmîye Medresesi'nde hocalık yapmış, ünlü Türk dilcisi Kâşgarlı Mahmud da Araplar'a Türkçe öğretmek amacıyla yazdığı *Dîvânü lugâti't-Türk*'ü muhtemelen 470'te (1077) Bağdat'ta Halife Muktedî-Biemrillâh'ın oğlu Ebû'l-Kâsım Abdullah'a takdim etmiştir.

Bu dönemde Irak edebiyatı şiir gibi nesir dalında da sadece edebiyat yapmak amacıyla anlamdan çok şekil güzelliğine değer vermiş ve her türlü yeniliğe kucak açmış, medeniyet ve refah içinde yaşayan Irak toplumundaki nesir örnekleri yavaş yavaş beyan ve bedî sanatları ile secilî üslûba yönelmişti. Bu tür eserlerin başlıca örneği Binbir Gece masallarıdır. Câhiz'in edebî sanatları özenle kullandığı *et-Terbi'e ve't-tedvir* adlı kitabı makâme türünün doğmasına yol açmış, Bedüzzaman el-Hemedânî'nin özel bir biçim verdiği bu tür, Basralı Harîrî tarafından geliştirilerek son şekline kavuşturulmuştur. Aslında hile, sahtekârlık ve dilencilik konularını işleyen makâmât türü eserler, o çağdaki Irak toplumunun günün ağır şartları altında ezilen bir bölümünün yaşantısına ışık tutmaktadır. Harîrî'nin *el-Maḳâmat*'ı, Hemedânî'ninki kadar eğitici olduğu gibi üslûp güzelliği ve nahiv bilmecelelerinin çokluğu bakımından ondan daha üstündür. Ziyâeddin İbnü'l-Esir'in *el-Meşelû's-sâ'ir*'i, ihtiva ettiği geniş edebî bilgilerin felsefî ve eğitici bir yaklaşımla ele alınması bakımından bu devirde yazılan eserlerin en önemlisidir.

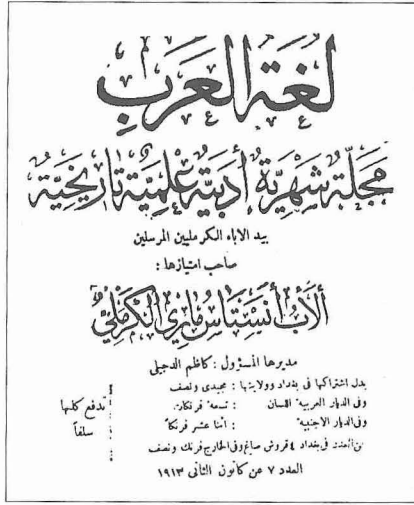
Moğol istilâsı sırasında Bağdat tahrip edilerek yağmalanırken kütüphaneler de yıkılmış ve çoğu yakılan kitapların geriye kalanları Dicle nehrine atılmıştı. Bu dönemde Irak'taki bilgin, edip ve filozoflar Dimaşk, Halep, Kahire, İskenderiye, Mağrib ve Endülüs'e kaçarak oralarda bilim ve edebiyat hayatına canlılık kazandırdılar. Moğol istilâsının ardından tamir edilen medreseler tekrar faaliyete geçmişse de Irak edebiyatı bir daha eski seviyesine ulaşamamış, durgun, verimsiz ve taklitçi bir düzeyde kalmış olmakla birlikte zaman zaman bazı önemli simaların da yetiştiği görülür. Bunların en ünlüleri *Ve-feyâtü'l-a'yân* adlı eserinde birçok âlim, edip, hükümdar, emîr ve diğer meşhur simaların tercüme-i hâlini yazan İbn Halikân ile Mardin Artuklu Hükümdarı II. Necmeddin Gazi'ye yirmi dokuz adet

Arapça kaside yazan Safiyyüddin el-Hillî'dir. *el-Artukıyyât* adı verilen bu kasideler sırasıyla elifbâdaki yirmi dokuz harfle başlamakta ve her biri yirmi dokuz beyitten oluşmaktadır; dillerinin sadeliği, üslûplarının sağlamlığı ve seçilmiş kelimeleriyle dikkat çekerler.

Moğol istilâsından sonraki kötü idareler yüzünden ortaya çıkan şiddet, yolsuzluk ve yoksulluğun bozduğu Irak'ın sosyal yapısındaki değişiklikler ve yaşanan huzursuzluk halk kitlelerini ikiye böldü; bir yanda dine ve imana aşırı bağlılık, öte yanda edepsizliği ve ibâhiyyeyi benimseyen bir hayat tarzı görülüyordu. Bu durum edebiyata da yansdı ve ortaya biri din konularını işleyen tasavvuf ağırlıklı, diğeri mevlîyâ, kûmâ, zecel, müveşşah, dübeyt gibi halk şiiri vezinleri ve halk diliyle yazılmış, düşüğe mânâlı, tutarsız sözler içeren şehevî şiirler olmak üzere iki şiir türü çıkardı. Tasavvuf ağırlıklı dinî şiirlerde Anadolu'da gelişen Bektaşılık ile İran'da gelişen Hurûfliğin ve kısmen de Mûşâ'şâ'lar'ın etkisi görülür.

Irak sahasında yetişen en büyük sima hiç şüphesiz Türkçe, Farsça, Arapça üç ayrı divanın, ayrıca onun üzerinde manzum ve mensur eserin sahibi olan Fuzûlî'dir. Gerçekçi, akılcı ve âşık tavırlarıyla bir devrin fikir hayatına damgasını vuran Fuzûlî, geriye bıraktığı eserleriyle de bugüne kadar bütün Ortadoğu edebiyatı üzerinde etkisini sürdürmüştür. Onun Arap ve daha çok Irak edebiyatı üzerindeki etkilerini özellikle Musullu şair Abdülbâki el-Fârûki ile Arapça, Türkçe, Farsça ve Kürtçe şiir yazan Kerküklü hiciv şairi Rızâ Talebânî ve ünlü Türkmen şairi Hicrî Dede'de görmek mümkündür. Emîrî'ş-şuarâ Ahmed Şevki de Fuzûlî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'undan esinlenerek aynı halk hikâyesini bir piyesinde işlemiştir. Fuzûlî'den sonra yaşayan diğer Iraklı şairler de genellikle onun gibi üç dilde şiirler yazmışlardır. Irak edebiyatı tarihi bakımından XVI. yüzyılda kaleme alınan kıymetli kitaplardan biri ünlü şair Ahdfî-i Bağdâdî'nin *Gülşen-i Şuarâ*'sıdır. Bağdatlı Vâlihî, Zihni Çelebi, Âteşi, Ekrem Bey ve Kaytamaz Bey Karakoyunlu gibi birçok şairin ele alındığı bu kitap, Fuzûlî'nin *Hadikatü's-suadâ*'sından sonra Irak'ta yazılan ikinci Türkçe mensur eserdir.

XVIII. yüzyıl Irak edebiyatçılarının öncüsü *Mebâliğü'l-hikem* adlı eserin sahibi olan ve sultanları, vezirleri hicvetmeye başlayınca Bursa'ya sürgüne gönderilen ünlü Türkmen şairi Abdürrezzâk Nevres'tir. Erbilli Garîbî'nin 1181 (1767-68)

Luğatü'l-'Arab dergisinin 7. sayısının kapağı
(Bağdat 1913)

yılında Bağdat'a telgraf hattı çekilmesi-ni anlatan kasidesiyle Abdullah Sâfî'nin 1292'de (1875) Kerkük'teki taş köprü-nün inşasını konu alan kasidesi, memleketteki önemli bazı olayları nazım yoluyla dile getiren başlıca eserlerdi. Millî şiirde de adını duyuran Abdullah Sâfî, ayrıca Irak Türkleri'nin dilini ıslah gayesiyle bir Türkmen sözlüğü de hazırlamıştır. Bu sıralarda Irak şiirinde yeni temaların işlenmeye başladığı görülür. Siyasî ve sosyal şiir alanında Şeyh Rızâ isim yapmıştı. Tabiat tasvirleriyle ve bilhassa ilkbahar kasidesiyle ünlenen Tabiboğlu aynı zamanda feminist bir şair olarak tanınıyordu. Yine Abdurrahman Hâlis, Fâiz, Muhammed Mihrî, Musullu Abdülbâki el-Fârûki, Abdülgaffâr el-Ahres ve Muhyiddin Kâbil gibi o çağın şairleri de Irak edebiyatında iyi bir mevki elde etmişlerdi.

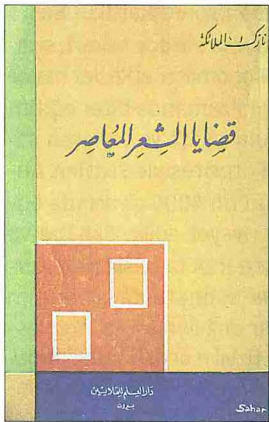
XIX. yüzyılın ikinci yarısında İslâm birliği hareketi şiddetlendiği için şairler de eserlerini bu hareketin ifade aracı olan Osmanlı Türkçesi ile yazıyorlar ve aralarından kötü sosyal şartları eleştirenler çıkmakla birlikte daha çok münacaatlarla sistemin kötülüklerini dile getiriyorlardı. 1869 yılı başlarında Bağdat valisi tayin edilen Midhat Paşa, beraberinde getirdiği küçük bir matbaa ile Türkçe-Arapça olarak vilâyetin resmî gazetesi *ez-Zevrâ*'yı yayımlamıştı. Daha sonra da yine Türkçe-Arapça olarak Osmanlı birliği düşüncesini destekleyen *Tefekkür* adındaki ilk özel gazete çıkarıldı. Osmanlı meşrutiyet

inkılâbından sonra Lübnan asıllı dilci Anis-tâs Mârî el-Kermîlî, Bağdat'ta Arapça olarak özel *Luğatü'l-'Arab* adlı aylık dergisini yayımlamaya başladı (1908). Sağlam dili ve güzel üslûbuyla nesir sahasında yeni bir çıkış açan bu dergide Irak edebiyatının ünlü simalarından Mahmûd Şukrî el-Âlûsî, Eddî Şîr, I. Dünya Savaşı'nda İngilizler'e karşı cihad eden Neceflî şair Muhammed Saîd el-Habbûbî, Dâvud Çelebi, Cemîl Sıdkî ez-Zehâvî ve Ma'rûf er-Rusâfî gibi yazar ve şairler düşüncelerini yaymaya çalıştılar. Yine bu sıralarda Kerkük'te Türkmen şairi Seyyid Mahmud Cevâd tarafından *Kevkeb-i Maârif* adlı ilk özel Türkçe dergi çıkarılıyor ve bu dergiye Hicrî Dede, Hıdır Lutfî, Molla Sâbir ve Muhammed Sâdık gibi Türkmen düşünür ve edebiyatçıları yazı yazıyorlardı.

Çağdaş Irak edebiyatı 1921'de Irak Krallığı'nın kurulmasıyla başlar. Bu edebiyat bir taraftan Mısır'daki modern edebiyat hamlesinin, diğer taraftan Osmanlı Edebiyat-ı Cedîde akımının etkisi altında kalmıştır. Özellikle Mısır şiirinin etkisini taşıyan Ahmed Sâfî en-Necefî, Muhammed Rızâ eş-Şebîbî ve Muhammed Behcet el-Eserî biçim ve içerik bakımından yeni şiirler yazmışlardır. Bunlara, Irak Devleti kurulmadan önce İngiliz sömürge idaresine karşı başlatılan halk ayaklanmasına (1920) katılmış Muhammed Mehdi el-Basîr, Abdülhüseyn el-İzrî, Ali eş-Şarkî ve Muhammed el-Hâşimî gibi devrimci-siyasî şairler de eklenebilir. Bu dönem şairleri arasında, Irak Devleti'nin kurucusu Kral I. Faysal'ın tahta oturmasını kutlayan Zehâvî ve Muhammed Mehdi el-Cevâhîrî'nin yanı sıra durumdan memnun olmayan ve manda politikasını eleştiren Ma'rûf er-Rusâfî de yer alır. Bunlardan Rusâfî ile Zehâvî "sultanü'ş-şuarâ" unvanını elde etmek için rekabete girmişler ve her fırsatta birbirleriyle kıyasıya mücadele etmişlerdir. Irak edebiyatının iki dünya savaşı arasındaki devrede klasizmin biçim kurallarını kıran romantizmden,

Son dönem
Iraklı dilci, edip
ve şairlerden
Muhammed
Behcet el-Eserî

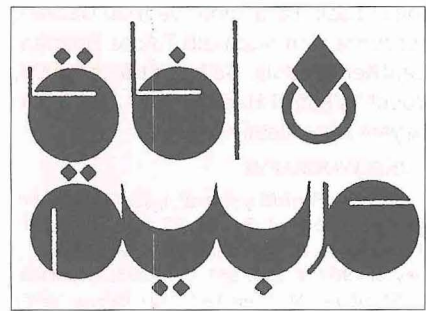

Nâzik
el-Melâike'nin
*Qazâya's-Şi'r
el-mu'âşır* adlı
eserinin
kapağı
(Beirut 1978)

toplumun millî ve içtimai konularını ele alan objektivizme yöneldiği sırada en popüler konu olan tesettür tartışmalarına bu iki ünlü şair de katılmış ve aralarında şiddetli bir tartışma cereyan etmişti. Ömer Seyfeddin ve Hüseyin Rahmi Gürpınar gibi Osmanlı hikâye ve roman yazarlarının etkisi altında kalan yazar Mahmûd Ahmed es-Seyyid de ilk piyes yazarı olarak ortaya çıkmıştır. Hikâye ve piyeslerinde çağdaş fikir akımlarını yansıtan bu yazar daha çok toplum hayatının güldürürken düşündürülen sahnelerini işlemiştir.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra esen hürriyet ve demokrasi rüzgârları Irak edebiyatını da yeni ufuklara taşıdı. Bazı günlük ve haftalık gazetelerle mizah dergileri edebiyata geniş sayfalar ayırdı. Önderliğini genç şairlerden Abdülvehhâb el-Beyâtî, Nâzik el-Melâike ve Bedir Şâkir es-Seyyâb'ın üstlendiği serbest şiir ekolü, vezin ve kafiyeyle sadık kalma noktasından hareket ederek klasik şiir çerçevesini kırıp kendine özgü bir dil ve yeni bir biçimle ortaya çıktı; kısa sürede de yeni bir çığır halinde Irak'tan bütün Arap dünyasına yayıldı. 1958 devriminden sonra başlayan cumhuriyet döneminde ilerici-devrimci şiir hareketinin ilk sıralarında Beyâtî, Kâzım Cevâd, Kâzım es-Semâvî ve Goran yer aldı; Edmon Sabrî, Abdûlmelik Nûrî ve Zünnûn Eyyûb da bu akımın nesirdeki temsilcileriydi. Nâzik el-Melâike, komünistlerden ayrıldıktan sonra Bedir Şâkir es-Seyyâb, Hâfız Cemîl, Hâlid eş-Şevvâf ve Şefik el-Kemâlî ise bu dönemdeki milliyetçi edebiyat akımının önde gelen simalarını oluşturdular. Halkçılık ve halk edebiyatı araştırmaları alanında Bağdat'ta 1962'den sonra Arapça, İngilizce, Almanca, İtalyanca, Türkçe ve Farsça yayımlanan aylık *et-Türâşü's-ş-a'bî* dergisiyle hem hızlanmış hem de burada ebûziyye, meymer, lavuk ve horyat gibi birçok halk şiiri türünde güzel örnekler ya-

yımlamışlardır. Ayrıca Irak'ta çıkan Arapça, Kürtçe ve Türkmençe gazete ve dergiler de sayfalarını şiir ve edebiyat türlerine açtılar. 1968 yöneticileri Kürtler'e siyasi ve kültürel, Türkmenler'le Süryânîler'e de 1970'te yalnız kültürel hak tanıdılar. Böylece bu azınlıklar Bağdat ve Süleymânîye'de çıkarmaya başladıkları çeşitli Arapça-Kürtçe, Arapça-Türkmençe ve Süryânîce yayın organlarıyla özellikle Arapça *el-Aklâm*, eş-Şekâfetü'l-'Arabîyye ve Âfâk 'Arabîyye, Kürtçe *Rûşen-birî*, Türkmençe *Kardaşlık* ve Süryânîce *Beynen-Nehreyen* dergileriyle edebiyatlarını geliştirmeye ve geniş çapta yaymaya fırsat buldular. Bugün de yeni fikir cereyanlarında kaynaşan çeşitli düşüncelerin temsilcisi Arap ve azınlık edebiyatçıları, farklı konularda geliştirdikleri çeşitli yeniliklerle Irak halkının problemlerine çözüm getirmeye çalışmaktadırlar. İlgi alanları ve sayıları gittikçe artan Iraklı edebiyatçıları arasında başlıca hikâye ve roman yazarları Ca'fer el-Halîlî, Abdûlmecîd Lutfî, Gâib Tu'me Fermân, Abdullah Niyâzî, Abdurrahman er-Rubey'î, Cum'a el-Lâmi' ve Mûsâ Kiredî; tiyatro yazarları Âdil Kâzım, Yûsuf el-Ânî, Muhiddin Zengene

Âfâku 'Arabîyye dergisinin logosu

ve Muhammed Münîr Âl-i Yâsîn; şairler ise Muhammed Mehdî el-Cevâhirî, Hamîd Saîd, Sa'dî Yûsuf, Bülend el-Haydarî, M. Cemîl Şeleş, Abdülvehhâb el-Beyâtî, Fevzî Kerîm, Sâmi Mehdî, Muhammed Hüseyin Âl-i Yâsîn, Abdûllatif İteymîş, Abdürrezzâk Abdûlvâhid; dilcilikte Mustafa Cevâd, İbrâhim es-Sâmerrâî, Mehdî el-Mahzûmî ve Muhammed Behcet el-Eserî; edebiyat eleştirisinde eş-Şekâfetü'l-cedîde dergisinin kurucusu ve başyazarı Salâh Hâlis, Muhsin Câsim el-Mûsevî, Kâ-

Son dönem Irak edebiyatının bazı önemli yazarları

Ca'fer el-Halîlî

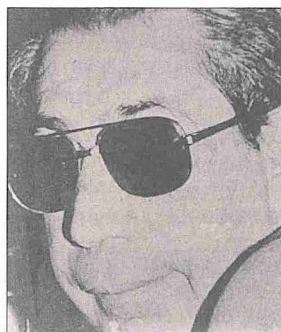
Muhammed Mehdî el-Cevâhirî

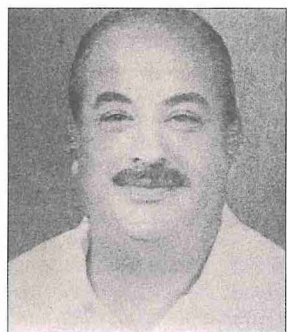
Hamîd Saîd

Mustafa Cevâd

Kâmil el-Basîr

Yûsuf Ya'kûb el-Haddâd

mil el-Basîr, Fâzıl Tâmir ve İnâd Gazvân; tercüme alanında Gâib Tu'me Fermân, Celîl Kemâleddin, Selîm Tâhâ et-Tikrîfî, Yûsuf Ya'kûb el-Haddâd ve M. Cemîl Roj-beyânî zikredilebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Cumahî, *Fuḥûlû's-şu'arâ*, I, 32; Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, I, 36, 83, 99, 132, 178, 281; İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib* (nşr. Max Grûnert), Beyrut 1967, s. 205, 281, 315, 398; Müberrred, *el-Kâmil* (nşr. M. Ahmed ez-Dâîlî), Beyrut 1406/1986, II, 68; İbnü'l-Enbârî, *el-İnşâf fi mesâ'ilî'l-hilâf beyne'n-naḥviyyîne'l-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1953, s. 4-7; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğânî*, X, 20; XII, 40-45; XVIII, 165; XIX, 157; Sîrâfî, *Aḥbârü'n-naḥviyyîn ve'l-Başriyyîn*, Kahire, ts., s. 13; Merzûbânî, *el-Müveşşah*, Kahire 1965, s. 62; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 60, 120; Ebû Hayyan et-Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-mû'âne* (Ahmed Emîn – Ahmed ez-Zeyn), Beyrut 1373/1953, II, 4 vd.; Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, III, 104; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, Kahire 1317/1899, I, 40; Kemâleddin el-Enbârî, *Nûzhetü'l-elibbâ'* (nşr. M. Ebû'l-Fazl), Kahire 1386/1967, s. 3-4, 11; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 98; İbn Hallîkân, *Vefeyât*, V, 178-189; Süyûtî, *Buḡyetü'l-vu'ât*, s. 247, 284; a.mlf., *el-Müzhir*, II, 247; Tâhâ Hüseyin, *Min Ḥâdişî's-şî'r ve'n-neşr*, Kahire 1936, s. 80-123; Muhammed Kürd Ali, *Ümerâ'ü'l-beyân*, Kahire 1937, II, 311-487; Ahmed Emîn, *Ḍuḥâ'l-İslâm*, Kahire 1938, I, 408-424; III, 127-141; Hannâ el-Fâhûrî, *Târîḥu'l-edebî'l-'Arabî*, Beyrut 1953, s. 310-311, 365, 373-430, 439, 478, 482-555, 562, 596-718, 720, 739-756, 870, 874, 892-938, 980-1030; Ca'fer Âlî-i Mahbûbe, *Medinetü'n-Necef ve ḥâzîruḥâ*, Necef 1954, s. 16, 402-423; Zirikî, *el-A'lâm*, I, 240; Abbas el-Azzâvî, *Târîḥu'l-'Irâk beyne'l-lḥ-tîlâleyn*, Bağdad 1955, VI, 247; VII, 131; Tâhâ Bâkır, *Muḥaddime fi târîḥi'l-ḥâdretü'l-kadîme*, Bağdad 1955, s. 460; Hamîd Araslı, *Maṭla'ü'l-i'tikâd ve'l-kaşâ'idü'l-'Arabîyye*, Bakû 1958, bk. Önsöz; Mârûn Abbûd, *Edebü'l-'Arab*, Beyrut 1960, s. 215-217; İsmâîl Müzhir, *Târîḥu'l-fikrî'l-'Arabî*, Kahire 1962, s. 152-173; İbrahim Dakûkî, *Fünûnü'l-edebî's-şâ'bi'l-Türkmanî*, Bağdad 1962, s. 31; a.mlf., *Irak Türkmenleri*, Ankara 1970, s. 31-36; a.mlf., "Melhametü Leylâ ve'l-Mecnûn li-Fuzûlî el-Bağdâdî", *el-lḥâ* (Kardeşlik), sy. 3, Bağdad 1960, s. 6-7; a.mlf., "el-Edebü't-Türkiyyü'l-mu'âşır", *'Âlemü'l-fikr*, XIII/2, Küveyt 1982, s. 57-92; Enîs el-Makdisî, *el-Edebü'l-'Arabîyyü'l-ḥadîs*, Beyrut 1964, s. 64, 328; Emtanyos Mihail, *Dirâsât fi's-şî'rî'l-'Arabîyyi'l-ḥadîs*, Beyrut 1968, s. 31, 38, 238, 277; Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-naḥviyye*, Kahire 1968, s. 5-8, 153-155, 173-185, 245-247; C. Avvâd, *Mu'cemü'l-mu'ellifîne'l-'Irâkıyyîn*, Bağdad 1969, I, 84, 113; II, 348; III, 265; Corci Zeydan, *Târîḥu'l-'Arab kable'l-İslâm*, Beyrut 1969, s. 52-54; Alessio Bombaci, *Iran and Islam*, Edinburgh 1971, s. 105; Avnüşşerîf Kâsım, *Şî'rü'l-Başra fi'l-'aşri'l-Ümevî*, Beyrut 1973, s. 62-64, 80, 87, 89, 112; Abdülazîz Atîk, *el-Medḥal ilâ 'ilmi'n-naḥv ve's-şarf*, Beyrut 1974, s. 131-132; Sâlah Mustafa el-Fewâl, *el-Muḥaddime li-'ilmi'l-ictimâ'i'l-'Arabî ve'l-İslâmî*, Kahire 1982, s. 56-57; Taki ed-Debbâğ, *Ḥâdretü'l-'Irâk*, Bağdad 1985, I, 140; Fâzıl Abdülvâhid, "el-Edeb", *el-Ḥâdretü'l-'Irâkıyye*, Bağdad 1985, I, 330-331; M.

Abdûlmün'im Hafâcî, *el-Edebü'l-'Arabîyyü'l-ḥadîs*, Kahire 1985, I, 40-42; Ca'fer el-Halîfî, *Mevsû'atü'l-'atebâti'l-muḥaddese: kısmü'n-Necef*, Beyrut 1407/1987, VII, 16, 18, 25; B. M. Memmedeliyev, *Kûfe Gramatika Mektebi*, Bakû 1988, s. 5-7; M. Beyyûmî Mehrân, *Târîḥu'l-'Irâkî'l-kadîm*, İskenderiye 1990, s. 31, 56, 68, 247, 352, 420-429; Ch. Pellat, "İrâk", *El'2* (İng.), III, 1261-1265.

İBRAHİM DAKÜKİ

2. Eğitim ve Öğretim. Birçok eski medeniyete beşiklik etmiş olan Irak eğitim öğretim tarihi açısından zengin bir geçmişe sahiptir. Elde edilen kazı sonuçlarından ve özellikle çivi yazılı tabletlerden bu faaliyetlerin Sumerler zamanına kadar uzandığı anlaşılmaktadır (m.ö. 3000). Genellikle devlete kâtip yetiştirmek için kurulan ilk eğitim müesseseleri tapınakların yanında âdeta onların birer bölümü gibi inşa ediliyordu. Tabletler üzerinde yapılan çalışmalarda, düzenli yazı yazma yeteneğini geliştirmek için öğrencilere idarî ve ekonomik bilgiler ihtiva eden ödevler veriliyordu. Eğitim ağırlıklı olarak teoloji, botanik, temel matematik, edebiyat, astronomi ve mûsiki alanlarında yapılıyordu. Okullarda bu ilim dalları ve toplum hakkındaki değişik bilgiler tabletler aracılığıyla toplanıp arşivleniyor ve okudukları sürece öğrencilere aktarılıyordu. Asur Kralı Assurbanipal (m.ö. 668-626 [?]), Ninevâ şehrinde dünyanın ilklerinden biri sayılan büyük bir kütüphane kurdu. Burada ilm-i nücûm, teolojik bilgiler, mâbud listeleri, masallar, avcılık ve kralların kahramanlıklarına dayanan mitolojik eserlerden oluşan birçok Sumerce ve Akkadca tablet bir araya getirilmişti. Grek kültürü ile milâttan önce 331'de tanışan Irak daha önce Medler ve Persler aracılığıyla İran kültürünün etkisi altına girmiş, Gassânîler ve Lahmîler yoluyla da bölgenin Câhiliye Arap kültüründen haberdar olmuştu. Bizans ve Sâsânî imparatorluklarının hâkimiyeti altındaki bu iki Arap devletinin başşehirleri Enbâr ve Hîre'de zengin ailelerin çocukları evlerde eğitim görüyorlardı (Cevâd Ali, VIII, 294-295). Özellikle Enbâr civarına yerleşen bazı Arap kabileleri çocuklarını kültür ocakları denilebilecek yerlerde eğitiyorlar (Taberî, III, 375), bazıları ise daha çok şiir, edebiyat ve yazı alanını içeren eğitimlerini kendi imkânlarıyla veriyorlardı (Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, XI, 54). Hâlid b. Velîd Enbâr'ı fethettiğinde burada halkın yazı yazmayı bildiğini görmüştü. İslâmiyet öncesi dönemde genellikle mâbed, ocak ve evlerde verilen eğitim İslâm fetihlerinden sonra camilere kaydı.

Irak'ın fethinden sonra kurulan Basra ve Kûfe şehirleri kısa sürede askerî, siyâsî, kültürel ve ekonomik merkezler haline geldikleri gibi aynı zamanda birer eğitim merkezi de oldular. Kûfe'ye yerleşen sahâbîlerden ilmi otoritesiyle sivrilan Abdullah b. Mes'ûd'un 4000 civarında öğrenci okuttuğu rivayet edilir. Sahâbe ve tâbiin döneminde Irak'ta başlatılan Kur'an ilimlerine ve sünnete dayalı eğitim daha sonra diğer dinî ilimlerle zenginleştirildi; II. (VIII.) yüzyılın ortalarından itibaren de özellikle Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin çabalarıyla sistemleştirilerek bir ekol haline getirildi. Abbâsiler devrine girerken Hicaz ekolüne (ehl-i ḥadîs) karşı Irak ekolü (ehl-i re'y) doğdu. Hicaz ve Irak ekollerinin ihtilâfı daha ziyade bilgi kaynağı farkına dayanmakla birlikte aralarında bazı usul farkları da bulunmaktaydı. Iraklılar Medine örfünü kaynak saymadıkları gibi hadis malzemeleri de azdı; mevcut üzerinde daha titiz ayıklama yapıyor ve re'y ihtihadına daha fazla yer veriyorlardı. Basra ve Kûfe'de çeşitli Arap kabileleriyle birlikte çoğunluğu Farsça konuşan başka unsurlar da bulunuyordu. Araplar'ın bunlarla ilişkileri sonucunda hayat tarzlarında bazı değişimler ve dillerinde bozulmalar ortaya çıktı. Bu farklılık Kur'an okunmasında da kendini gösterdi. Önce Basra, daha sonra da Kûfe âlimleri bu dil problemini ortadan kaldırmaya, Arapça'nın yabancılar tarafından öğrenimini kolaylaştırmak için gramerini ilmi usullere dayalı kurallarla belirlemeye koyuldular. Böylece Irak toprakları üzerinde önce Basra'da, bir asır sonra da Kûfe'de başlayan bu hareket üç asır devam etti ve prensipleri, meselelere bakış tarzları açısından gösterdikleri farklılıklar, aralarındaki ihtilâflar ve rekabet yüzünden Basriyyûn ve Kûfiyyûn adlarıyla anılan iki ayrı ekol halinde gelişti.

II. (VIII.) yüzyılın sonlarına doğru Bağdat İslâm kültür ve eğitim merkezlerinin en önemlilerinden biri durumuna geldi ve camilerin dışında yüksek öğretim alanındaki ilk müessesede burada açıldı. Abbâsî Halifesi Me'mûn (813-833), Bağdat'ta tercüme merkezi olarak faaliyette bulunmasının yanı sıra bir akademi ve halka açık kütüphane vazifesi gören Beytülhikme'yi kurdu; Hizânetü'l-hikme ve Hizânetü'l-kütüb denilen kütüphaneler de bu dönemde hizmet veren diğer eğitim müesseseleri olarak kabul edilebilir. Beytülhikme, kütüphaneler, mescidler ve özel öğretim kurumlarında birçok âlim, edebiyatçı, şair, muhaddis ve kurrânın yanı